

УДК 902.2 (477.51):930

*Кирило Горбенко (Миколаїв)***АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ В РЕГІОНІ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ**

Західну частину Євразійських степів, що протяглися широкою смугою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території прилягаючої до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на Заході – Тилігульським лиманом, на Сході – р. Інгулець, на Півдні – Дніпровським лиманом, а на півночі – областю лісостепу).

Протягом багатьох тисячоліть у цьому регіоні розвивалися найдавніші степові культури Старого Світу. Одним з найважливіших періодів їх історії був кінець бронзового – початок раннього залізного віку, що охоплював у Східній Європі другу половину II – початок I тисячоліття до н.е.

Культурно-історична своєрідність пам'ятників епохи фінальної бронзи Північно-Західного Причорномор'я, що включає причорноморську степову частину межиріччя Дунаю - Дністра – Південного Бугу, полягає в тому, що вони, займаючи західний район степових культур бронзової епохи Євразії, перебували в прикордонні між двома напрямками розвитку господарства із землеробським і скотарським характером: між культурами балкано-дунайського, центральноєвропейського кола з високорозвиненим землеробством, значною за обсягом обробкою металу і степовими племенами Північного Причорномор'я з визначальною роллю скотарства, значною рухливістю населення, широким поширенням однакових форм культурно-господарських комплексів, що залежали в певній мірі від загальних географічних умов.

Північно-західне Причорномор'я в цілому і Степове Побужжя зокрема,

виступали в якості магістрального шляху для степових культур у світ передових цивілізацій прадавньої ойкумени, найважливішою ланкою культур пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського і малоазійського ареалів. У даному регіоні найбільш чітко й яскраво відбилися зв'язки із землеробськими культурами південно-східної Європи. Характерний рух степових культур зі сходу на захід змінювався бурхливим розвитком культур місцевих племен, які розвивалися у тісній взаємодії з культурами Карпато-Дунайського і центральноєвропейського регіону [1].

Наприкінці II тисячоліття до н.е. територію Північного Причорномор'я заселяли племена сабатинівської і белозерської культур, що залишили велику кількість різноманітних археологічних пам'ятників.

Вивчення пам'ятників бронзового століття Степового Побужжя, як і всього Північно-Західного Причорномор'я, почалося в середині XIX століття.

Наприкінці XIX – початку XX століття починаються цілеспрямовані дослідження даного регіону. Великий внесок у вивчення пам'ятників епохи бронзи вніс В. Гошкевич. Він уперше підготував короткий нарис археологічних пам'ятників Північно-Західного Причорномор'я і висловив припущення про те, що прадавні поховання належать киммерійському періоду.

У 30-і роки XX ст. широко розвернулися археологічні дослідження пам'ятників матеріальної культури, особливо поселень. Починаються розкопки населення сабатинівського типу на Сухому лимані, був знайдений Красномаяцький скарб ливарних форм разом із керамікою сабатинівського типу [2]. У 1940-х роках О.В. Добровольський розкопав курган епохи бронзи в с. Кісельово [3] і почав

розкопки сабатинівського поселення, яке у подальшому дало назву всьому культурно-хронологічному центру пам'ятників епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я виділену в особливу археологічну культуру [4].

У 1949 році М.Ф. Болтенко досліджував поселення сабатинівського типу Вікторівка III [5], а М.С. Сініцин у 1946-1947 роках поселення в урочищі с. Ільїнка. У ході розкопок був виявлений досить цікавий матеріал, який дозволив виділити ці пам'ятники в особливу культуру епохи пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я.

Наприкінці 50-х – поч. 60-х рр. ХХ ст. по питанню приналежності пам'ятників епохи пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я сформувався дві точки зору: про їхнє східне походження і зрубної приналежності (О.А. Кравцова-Гракова) і місцевий розвиток самостійної сабатинівської культури (М.Ф. Болтенко, О.В. Добровольський, М.С. Сініцин, Н.М. Погребова, І.М. Шарафутдінова, І.Т. Черняков та ін.).

Не менш інтенсивно проводилися археологічні дослідження й у Степовому Побужжі. На сьогоднішній день у нашому регіоні відомо більше 200 поселень сабатинівської культури.

Ще у 1930-і роки були проведені перші розкопки у Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, де працювала археологічна експедиція, яка не тільки досліджувала пам'ятники Побужжя, але й провела розкопки ряду курганів і поселень епохи пізньої бронзи, (Сабатинівка, Кременчук) [6]. Наприкінці 1950-х років Н.М. Погребова у Степовому Побужжя досліджувала поселення Анатоліївка, Леонідівка і Пересадівка.

Відомо Степове Побужжя і багатими скарбами бронзових предметів (Антонівський, Бециловський, Добрянський, Орловський, Софіївський тощо). Саме у межиріччі річок П. Буг і Дністер була виявлена Красномаяцька бронзоліварна майстерня.

У 1960-х роках починається новий етап дослідження пам'ятників епохи бронзи даного району. У результаті дослідження

всієї степової зони Північно-Західного Причорномор'я відкрито сотні нових поселень епохи пізньої бронзи, які змінили уявлення про заселення даного регіону.

Основні роботи проводилися у Південному Побужжі в с. Суха Балка [7], у Новогригорівці і Степовому. Інгульською експедицією під керівництвом О.Г. Шапошнікової проводилися розкопки поселень – Октябрі, Новорозановка, Пелагеївка, Кам'янка, Бузьке, Ташлик, Щуцьке, Виноградний Сад й інші [8].

Завдяки цим роботам Степове Побужжя в цей час відноситься до найбільш вивчених районів Північного Причорномор'я. У ході розкопок дослідники дійшли до наступних висновків:

- топографічно поселення сабатинівської культури можна розділити на три групи – заплавні (Федорівка II, Володимирівка, Виноградний Сад і ін.), прибережно-балкові (Бузьке II, Новорозанівка II, Сергеївка, Степове, Ташлик IV й ін.) і степові (Сабатинівка, Балабанівка й ін.);
- за формою поселення підрозділяються на квадратні (Ташлик IV, Новобогданівка II), овальні (Балабанівка VII) і підтрикутні (Ташлик I);
- площа поселень коливається від 0,5 до 20 га;
- за характеристикою культурного шару виділяють: довгочасні з вираженим культурним шаром і залишками домобудівництва (72%) і сезонні стоянки (18%);
- житла розподіляються на глинобитні, кам'яні і глинобитно-кам'яні (наземні й поглиблені), а за розмірами: малі (площа 16-20 м² – Анатоліївка, Пересадівка, Ташлик IV), середні (площа 34-40 м² – Ташлик I, Степове, Виноградний Сад, Щуцьке I) і великі (площа більш 40 м² – Балабанівка VII, Бузьке IV, Степове, Виноградний Сад) [9].

Усі ці характеристики зберігаються, і навіть підсилюються, у пізньосабатинівський час. При цьому потрібно відзначити, що сабатинівські поселення відзначені розвинутою технікою домобудівництва, яка ґрунтувалася як на

місцевих, так і на інокультурних традиціях, що дозволяє розглядати їх у якості протоміст і говорити про існування протоміської цивілізації в нашому регіоні у фінальній частині бронзової епохи.

У 1960-і роки, були розпочаті дослідження в басейнах малих рік нашого регіону. Так загоном Миколаївської групи ВАТ (керівник В.І. Нікітін) було почато археологічне обстеження обох берегів річки Вісунь від с. Володимирівка до с. Калуга.

На поселенні Федорівка I була виявлена кераміка типової банкової форми зі слабко відігнутих назовні віночком, або з вертикально зрізаним краєм. На деяких зібраних екземплярах - наліпний валик. В одних випадках він розташовується під самим вінчиком і розчленований косими насічками, або пальцевими вдавленнями і, рідше, неорнаментований. В інших випадках кераміка багатоваликова: розташовуються 2-3 валика, що йдуть по шийці і розчленовані косими насічками, або нечіткими вдавленнями пальця. Таким чином, попередньо можна судити, що по масі, орнаментативності і загальній формі посудин, багатоваликова кераміка з поселення Федорівка I близька, з одного боку, до кераміки пізньокатакомбних поселень Подніпров'я, а з іншого - до кераміки ранньосабатинівських поселень Степового Побужжя.

На поселенні Федорівка III ліпний посуд представлений посудинами банкоподібної форми і глибокими мисками. Підйомний матеріал поселення Володимирівка II представлений фрагментами ліпного посуду банкової й гострореберної форми, а також лощеними мисками. Більшу частину ліпної кераміки становлять фрагменти тонко- і товстостінних посудин банкової форми з наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями або прямими насічками.

На поселенні Калуга II банкоподібні посудини представлено двома видами: тонкостінними і товстостінними. До тонкостінних відносяться уламки посудин зі звичайним прямим, або злегка відігнутих назовні вінчиком, здебільшого

зрізаним горизонтально. Іноді під самим вінчиком проходить наліпний валик, розчленований пальцевими вдавленнями. Посудини із цим орнаментом дуже добре прожарені вогнем. Цікаво відзначити на віночках декількох уламків насічки. Якщо на поселеннях, описаних вище, не зустрічався подібний орнамент, то на даному поселенні можна простежити «розвиток» цього орнаменту. Спочатку на уламках посуду по краю виступаючого вінчика проходять дрібні насічки, такі ж насічки від краю віночка підходять уже до краю горловини, нарешті, прямі насічки перетинають вінчик поперек.

Посудини типу корчаг, природно, товстостінні, поверхня шорсткувата, віночок прямий або злегка відігнутий назовні. Орнамент - наліпний валик з пальцевими вдавленнями зі слідами вдавлень плоскою паличкою і косими насічками, в останньому випадку вусики валика опущені вниз. Усі посудини неорнаментовані. На одному з уламків таких посудин сліди гребінчатого згладжування із двох сторін. Поверхня деяких посудин залощена, здебільшого із внутрішньої сторони. Невеликі за обсягом і розміром посудини мають, в основному, злегка відігнутий назовні вінчик. Ліпні миски діляться на тонкостінні і товстостінні. На одному із фрагментів борозенка, що проходить під самим віночком, зроблена пальцем. На іншому - три гладкі валики. Цікаво відзначити, що в товстостінних мисках товстий віночок, різко відтягнутий назовні. Багато є глибоких мисок [10].

Таким чином, поселення Федорівка II, поряд з керамічним матеріалом поселень Володимирівка II, Калуга II, Федорівка III, - становлять ранній період сабатинівського етапу епохи бронзи.

На поселенні Федорівка II ліпна кераміка представлена посудом різних типів. У невеликих за обсягом банкових посудин віночок прямий, або злегка відігнутий назовні; іноді він горизонтально зрізаний, що ототожнює її з поселеннями Федорівка I і III. У деяких випадках по шийці проходить гладкий валик. Фрагмент із орнаментом, який нанесений зубчастим

штампом на шийку посудини у вигляді косих насічок, що йдуть між паралельними лініями. У банкових посудин - наліпний валик гладкий, або розчленований пальцевими і нігтьовими вдавненнями, а також косими насічками.

Посуд поселення Федорівка IV представлений черпаками, посудинами банкоподібної форми, товсто- і тонкостінними посудинами з опуклим туловом, посудинами невеликих розмірів банкоподібної форми і великою кількістю мисок. Посудини банкоподібної форми мають характерну для них слабо виражену шийку, яка непомітно переходить у тулово. По шийці посудини проходить гладкий, або розчленований косими насічками, нігтьовими, або пальцевими вдавненнями наліпний валик.

На поселенні Федорівка V для ліпної кераміки характерні посудини банкоподібної форми, з опуклим туловом, черпаки і ліпні миски. На деяких фрагментах видно, що наліпний валик, розчленований пальцевими вдавненнями, проходить під самим віночком, або ж на ньому. По шийці, що слабо визначається, часто проходить гладкий, або розчленований пальцевими вдавненнями наліпний валик - на одному фрагменті - масивний валик із вдавненнями пальця. Посудини, в основному, тонкостінні, рідше - товстостінні. Цікаво відзначити, що поряд з орнаментом у вигляді наліпного валика, дуже характерного для банкоподібних посудин сабатинівських поселень, уже тут, на цьому поселенні, зустрічається орнамент у вигляді дрібних прямих насічок і вдавнень паличкою по вінчикові; на поселенні Калуга також зустрічаються подібні фрагменти.

Для ліпної кераміки поселення Володимирівка II, характерні посудини банкової форми зі слідами випалу, віночок у деяких з них злегка відігнутий назовні або горизонтально зрізаний.

На поверхні поселення Сергеевка I, зібрана ліпна кераміка банкової форми. Орнамент - сліди гребінчастого згладжування по обидва боки і зубчастий штамп. Ще один фрагмент представлений орнаментом у вигляді візерунка ялинкою,

що йде від віночка до валика.

Зібрана кераміка епохи бронзи, на поселенні Сергеевка III, представлена уламками банкоподібних посудин і посудин з опуклим туловом. Посудини банкової форми, з віночком прямим, або злегка відігнутим назовні, іноді, горизонтально зрізаним. На деяких уламках - наліпний гладкий, або розчленований пальцевими вдавненнями валик, що проходить по шийці посудини. Нерідко валик проходить під самим віночком і розчленований пальцевими вдавненнями. Зрідка валик ледь помітний і створюється враження, що вдавнення пальця нанесені прямо на стінку посудини. На одному із фрагментів - сліди вдавнення тупої палички у вигляді пальцевих вдавнень. Посудини з опуклим туловом зовсім не орнаментовані.

На поселенні Червоний камінь кераміка, належить до сабатинівської групи і представлена банкоподібними посудинами. Віночок на посудинах прямий, або злегка відігнутий назовні. Здебільшого ці посудини тонкостінні. На деяких фрагментах простежується гладкий, або розчленований косими насічками валик. На одному з уламків валик має опущені вниз вусики, на іншому - валик опущений на плічка під кутом.

Таким чином, підйомний матеріал дає можливість судити про те, що ці поселення представляють сабатинівський етап епохи пізньої бронзи, про що красномовно свідчить вище описана кераміка [11].

Як видно з усього вище сказаного, основна маса пам'ятників Степового Побужжя епохи пізньої бронзи належить сабатинівській культурі. Донедавна вважалося, що в нашому регіоні крім сабатинівського населення у цей час не було інших жителів, носіїв іншої культурної традиції. Але дослідження останнього двадцятиліття укріпленого поселення «Дикий Сад» у місті Миколаєві змінили наші уявлення про населення регіону Степового Побужжя в епоху фінальної бронзи.

Поселення «Дикий Сад» було зафіксовано ще наприкінці 1920-х років і тривалий час відносилось дослідниками до

сабатинівської культури. Регулярні розкопки поселення проведені археологічною експедицією Миколаївського державного університету під керівництвом Гребеннікова Ю.С. і Горбенко К.В. протягом останніх сімнадцяти років дозволили з величезною часткою ймовірності стверджувати, що це поселення виникло в кінці сабатинівського часу і продовжувало існувати протягом усього белозерського періоду і можливо небагато довше [12].

Потрібно відзначити, що крім поселення «Дикий Сад», за рядом ознак, до белозерської культури в Степовому Побужжі, на думку Я.П. Гершковича, можна віднести і наступні поселення – Атаманка (Березанський район), Федорівка IV (Березнегуватський район), Бандурки (Жовтневий район), В. Корениха і «Хутір Камінського» (Варварівка II) (Миколаївський район), Себине II (Новоодеський район) й інші.

Однак, із усіх поселень, які можуть бути віднесені до белозерської культури, найбільш дослідженим є «Дикий Сад», усі інші – це тільки підйомний матеріал.

Виходячи із цього, укріплене поселення «Дикий Сад» займає особливе місце не тільки своїм комплексом керамічного посуду, у якому відбилися впливи, малохарактерні для Степового Побужжя даного часу, а й усіма своїми археологічними показниками, аналогів яким у нашому регіоні в епоху пізньої бронзи поки не виявлено [13].

Сьогодні, спираючись на весь комплекс артефактів (архітектурні споруди, матеріальні та вотивні речі) городища можна стверджувати, що «Дикий Сад» виник внаслідок необхідності контролю за торговельними шляхами, які з'єднували північ–південь, схід–захід ойкумени. Тобто протягом XII–X століть до н.е. городище виконувало роль економічного, культурного, релігійного та політичного центру Південно-Східної Європи часів легендарної Трої і Троянської війни в регіоні степової смуги Північного Причорномор'я, населення якого підтримувало тісні контакти з навколишніми територіями. Безперечно,

величезна заслуга в отриманні цих важливих результатів належить саме дослідникам першої половини XX ст., які відкрили та заклали основи подальших досліджень пам'ятки. Їх внесок у справу вивчення історії та культури городища «Дикий Сад» величезний, а наша справа сьогодні зберегти цю спадщину та продовжити дослідження заради наших нащадків.

Подальше комплексне вивчення артефактів поселення «Дикий Сад» й особливо слабовивчених поселень, що існували у Степовому Побужжі наприкінці II – початку I тисячоліття до н.е. допоможе пролити світло на багато «темних» і дискусійних моментів історії нашого регіону й усієї Південно-Східної Європи, епохи переходу від бронзового до залізного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985. – С.3.
2. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.131.
3. Черняков И.Т. Красномаяцкий клад литейщика // Краткие сообщения о полевых и археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея за 1975 год. - С.87.
4. Черняков И.Т. О позднеямной культуре Северо-Западного Причерноморья.- Ужгород. Изд-во Ужгор. ун-та, 1978. - С.144-151.
5. Добровольский А.В. Первое сабаминоское поселение // Археологичні пам'ятки УРСР. – К., 1952. - С.86.
6. Никитин В.И. Поселение эпохи бронзы у с. Сухая Балка // Археологические исследования на Украине. – К., 1971. - С.64-66.
7. Шарафутдинова И.Н. Раскопки поселения сабаминоской культуры у с. Степовое // Археологические открытия за 1978 год. – М., 1978. - С.422.
8. Шарафутдинова И.Н. Исследование поселения сабаминоской культуры на Южном Буге // Археологические открытия за 1985 год. – М., 1987. - С.432.
9. Ключинцев В.Н. Сабаминоская культура в Побужье (поселения и жилища) // Сабаминоская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тезисы докладов I-го полевого семинара 10-18 сентября 1990 г. - Киев-Николаев-Южноукраинск, 1997. – С.49-52.
10. Сикорский А.А., Никитин В.И., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Памятники Повисунья // Сабаминоская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней

бронзи. Тезиси докладов І-го полевого семінара 10-18 сентября 1990 г. - Киев-Николаев-Южноукраинск, 1997. – С.98-108.

11. Ibidem.

12. Горбенко К.В. «Дикий Сад» - поселение эпохи поздней бронзы // Збірник наукових праць Донецького державного університету. – Донецьк, 1999. – С.217-220.

13. Горбенко К.В. Основные черты материальной культуры населения Степного Побужья в эпоху финальной бронзы (по материалам поселения «Дикий Сад») // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності. Проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць. - Миколаїв-Одеса. 1999. - Ч.1. - С.21-27.

Горбенко Кирило. Археологічні дослідження пам'яток пізнього бронзового віку в регіоні Степового Побужжя

Прослідковується історія дослідження пам'яток пізнього бронзового віку в регіоні Степового Побужжя. Аналізується час та характер відкриття археологічних пам'ятників, типовий посуд, що характерний для поселень. Особлива увага приділяється дослідженням городища «Дикий Сад» у Миколаєві, що представляє собою унікальну пам'ятку епохи пізнього бронзового віку.

Gorbenko Kyrylo. Archaeological researches of monuments of a late bronze age in region Steppe Pobuzhje

The history of research of monuments of a late bronze age in region Steppe Pobuzhzhya is traced. Time and character of opening of archaeological monuments, typical utensils which is characteristic for settlements is analyzed. The special attention is gives to researches hillfort «Dykyj Sad» («Wild Garden») in Mykolayiv, which represents a unique monument of an epoch of a late bronze age.

Надійшла до редакції 10.11.2007 р.